

УЛС, АЙМАГ, НИЙСЛЭЛИЙН ХАМГААЛАЛТАД БАЙХ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ХАДГАЛАЛТ ХАМГААЛАЛТЫН МЭДЭЭЛЭЛ ЦУГЛУУЛАХ МАЯГТЫГ БӨГЛӨХ ЗААВАР

Танилцуулга. Монгол Улсын Засгийн Газрын 2020 оны 13 дугаар тогтоолоор 182 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байх, Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын 2020 оны А/161 дугаар тушаалаар 607 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар тус тус баталсан. Улмаар 2021 оны 179 дүгээр тогтоолоор улсын хамгаалалтад байх 182 дурсгалын жагсаалтад нэмэлт өөрчлөлт оруулан аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх 10 дурсгалыг зэрэглэл ахиулж, 6 дурсгалыг шинээр оруулсан байдаг. Энэхүү 2021 оны 179 дүгээр тогтоолын өөрчлөлт орж Улсын хамгаалалтад 197 дурсгал, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад 597 дурсгал, нийт 794 дурсгалыг улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад аваад байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх 794 дурсгалын хадгалалт хамгаалалт, судалгаа шинжилгээ, сурталчилгаа зэргийн талаар төрөөс болон орон нутгаас авч хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааг оновчтой төлөвөлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт гэмтлийн мэдээллийг нэгтгэж, тоон дүн бүхий суурь мэдээллийг үүсгэх шаардлага бий болоод байна.

Тус маягт нь “Үндсэн мэдээлэл” “Гэмтлийн мэдээлэл” гэсэн 2 хэсгээс бүрдэнэ. “Үндсэн мэдээлэл” хэсэгт бүртгэлийн дугаар, дурсгалт газар байрлах засаг захиргааны нэгж, газар зүйн байршлын солбицол, тухайн дурсгалт газрыг бүрдүүлж байгаа дурсгалууд, хамгаалалтын зэрэглэл, дурсгалт газрын товч тодорхойлолт зэрэг дурсгалт газрын мэдээлэл болон гэрээт харуул, хашаа хайс, хаяг тайлбар, кадастрын хэмжилт бүртгэл зэрэг дурсгалт газрын бүртгэл, хадгалалт хамгаалалтын агуулга бүхий 16 асуулга багтсан.

“Гэмтлийн мэдээлэл” хэсэгт дурсгалыг төрөл зүйлээр нь Чулуун зэвсэг, үйлдвэрлэлийн ул мөр бүхий дурсгалт газар, Хадны зураг, тамга, тэмдэг, бичгийн дурсгал, Хөшөө дурсгал (Буган чулуу, хүн чулуу, гэрэлт хөшөө), Булш оршуулга, тахил тайлгын дурсгал, Барилга, архитектурын дурсгал, Палеонтологийн олдворт газар хэмээн 6 ангилав.

Тухайн 6 төрлийн маягтаас аль тохирохыг сонгож, сонгосон маягтад байгаа дурсгалын дэд төрлүүдийг тэмдэглэн дурсгалын гэмтлийн мэдээллийн хувь хэмжээг сонгож, товч бичнэ. Гэмтлийн мэдээлэлд тухайн дурсгалын төрөлд хамгийн сөргөөр нөлөөлдөг хүчин зүйлсийг сонгож оруулсан бөгөөд эдгээрээс өөр хүчин зүйл байгаа тохиолдолд гэмтлийн мэдээлэл хэсэгт товч бичнэ. Эдгээр гэмтлийн мэдээллийг хэмжихийн тулд: “Гэмтэлгүй”, “10% хүртэлх гэмтэлтэй”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” гэсэн 4 шатлал бүхий үзүүлэлтээс сонгоно.

Энэхүү маягтыг бөглөхдөө 2015 оны Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын үзлэг тооллогын тайлан, RICH 3.0 програм хангамж, археологи, палеонтологийн эрдэм шинжилгээний

судалгааны тайлан, баяжилтын мэдээлэл болон орон нутгийн иргэдийн мэдээлэл зэрэг боломжит бүх эх сурвалжаас авч болох бөгөөд мэдээлэл авсан эх сурвалжийг тэмдэглэнэ.

Нэг.ҮНДСЭН МЭДЭЭЛЛИЙН ТАЙЛБАР (ДЭС ДАРААЛЛААР)

1. **Дурсгалт газрын бүртгэлийн дугаар:** Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Сайдын 2015 оны А/108 дугаар тушаалаар Улс орон даяар зохион байгуулагдсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын улсын үзлэг, тооллогын хүрээнд өгсөн бүртгэлийн дугаарыг бичнэ.
2. **Аймаг, нийслэл:** Тухайн дурсгалын оршин буй аймаг, нийслэлийн засаг захиргааны нэгжийн албан ёсны нэрийг тодорхой, үнэн зөв бичнэ.
3. **Сум, дүүрэг:** Тухайн дурсгалын оршин буй сум, дүүргийн засаг захиргааны нэгжийн албан ёсны нэрийг тодорхой, үнэн зөв бичнэ.
4. **Нэр:** Монгол Улсын ЗГ-ын 2020 оны 13-р тогтоол, 2021 оны 179-р тогтоол, БСШУС-ын Сайдын 2020 оны А/161 дугаар тушаалаар тус тус батлагдсан Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын албан ёсны нэрийг тодорхой, үнэн зөв бичнэ.
5. **Дурсгалт газрын солбицол:** WGS 84 солбицол уртраг (N), өргөрөг (E)-ийн хэм (°), минут (′), секунд (″)-ын утгаар солбицлыг тухайн дурсгалын төв цэгт байршлыг тодорхойлж, далайн түвшинээс дээш (ДТД) өндрийн утгийг тэмдэглэж бичнэ.
6. **Бүрдэл:** Тухайн дурсгалт газарт оршин байгаа Чулуун зэвсэг, үйлдвэрлэлийн ул мөр, Хадны зураг, тамга, тэмдэг, бичиг, Хөшөө дурсгал, Булш оршуулга, тахил тайлга, Барилга архитектур, Палеонтологи зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудаас аль аль төрөл нь байгааг сонгож зөвлөнө.
7. **Хамгаалалтын зэрэглэл:** Тухайн дурсгал улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын аль ангилалд хамаарахыг сонгож зөвлөнө.
8. **Дурсгалт газрын мэдээлэл:** Энэ хэсэгт дурсгалт газарт байрлаж буй дурсгалын ерөнхий байдал болон тоо хэмжээ, хамрах талбай, орон зайг товч тодорхойлон бичнэ.
9. **Дурсгалт газрыг гэрээгээр хариуцаж байгаа иргэн, аж ахуй нэгж байгаа эсэх:** Тухайн дурсгалыг аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн засаг, захиргааны нэгжээс гэрээ байгуулж иргэн, аж ахуйн нэгжид хариуцуулсан бол “Тийм” гэсэн нүдийг бөглөж арын хэсэгт тухайн иргэн, аж ахуйн нэгжийн нэр болон гэрээний дугаар, хүчинтэй хугацаа зэргийн дэлгэрэнгүй мэдээллийг бичнэ.
10. **Хашаа, хайстай эсэх:** Тухайн үл хөдлөх дурсгалыг гадны нөлөөллөөс хамгаалах хашаа, хайс хийсэн бол “Тийм” гэсэн нүдийг бөглөнө. Арын хүснэгтэд хашаа хайс барьсан он, төсөв, санхүүжүүлэгчийн мэдээллийг тодорхой бичнэ.
11. **Хашаа, хайс нь дурсгалд эрсдэл дагуулж буй эсэх:** Дурсгалыг хамгаалах зорилгоор босгосон хашаа хайс нь мал амьтан, салхи шуурга зэрэг байгалийн нөлөөгөөр унавал тухайн дурсгалдаа гэмтэл учруулахуйц нөхцөл байдал байгаа бол “Тийм” сонголтыг бөглөж холбогдох мэдээллийг бичнэ.
12. **Хашаа, хайс бүрэн бүтэн эсэх:** Дурсгалыг хамгаалах зорилгоор баригдсан хашаа хайс нь бүрэн бүтэн байгаа эсэхийг бичих. Хэрвээ хашаа хайс эвдэрч гэмтсэн бол энэ талаарх мэдээллийг бичнэ.

13. **Хаяг тайлбартай эсэх:** Тухайн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээллийг агуулсан танилцуулга, тайлбар, тэмдэглэгээг хийж байрлуулсан бол “Тийм” нүдийг сонгож арын хэсэгт тухайн хаяг тайлбар хийсэн он, иргэн, аж ахуйн нэгжийн мэдээллийг тодорхой бичнэ.
14. **Кадастрын хэмжилт хийсэн эсэх:** Тухайн дурсгалт газар мэргэжлийн аж ахуй нэгжээр кадастрын хэмжилт, зураглал хийлгэсэн бол “Тийм” нүдийг сонгож арын хэсэгт аж ахуй нэгжийн нэр хийсэн он сарыг тодорхой бичнэ.
15. **Кадастрын улсын бүртгэлд бүртгүүлсэн эсэх:** Тухайн дурсгалт газар хийлгэсэн кадастрын хэмжилтийн мэдээллийг кадастрын улсын бүртгэл бүртгүүлсэн бол “Тийм” нүдийг сонгож арын хэсэгт тогтоол шийдвэрийн тоот, он сар, хамрах талбайн хэмжээг тодорхой бичнэ.
16. **Дурсгалт газрын хамрах хүрээний солбицол:** Тухайн дурсгалт газар болон дурсгал байрлаж буй нийт талбайг оруулан, гадна талаар хязгаарлалт үүсгэж хамрах хүрээг тодорхойлон. Ингэхдээ дурсгалт газар болон дурсгал байрлаж буй нийт талбайн захын солбицлыг бичнэ.

Хоёр. ГЭМТЛИЙН МЭДЭЭЛЛИЙН ТАЙЛБАР (ҮСГИЙН ДАРААЛЛААР)

1. **Дурсгалт газрын бүртгэлийн дугаар:** Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Сайдын 2015 оны А/108 дугаар тушаалаар Улс орон даяар зохион байгуулагдсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын улсын үзлэг, тооллогын хүрээнд өгсөн бүртгэлийн дугаарыг бичнэ.
2. **Аж ахуйн нөлөөлөлд өртсөн эсэх:** Дурсгалт газрын зарим төрлийн дурсгалын чулууг ашиглан хашаа хороо барих, хадны зураг, бичээс бүхий дурсгалт газар малчид өвөлжөө, хаваржааны нөлөөлөлд өртөх, мөн суурин газар, зам дагуух байрлалтай дурсгалыг барилгын түүхий эд болгон ашиглах зэргээр эх төрх, бүрэн бүтэн байдлыг алдагдуулсныг хэлнэ.
3. **Алга болсон эсэх:** Хөшөө дурсгал болон хадны зургийн дурсгал санаатай байдлаар дурсгал газар дээр байхгүй болсныг хэлнэ.
4. **Байгалийн өгөршил, элэгдэлтэд өртсөн эсэх:** Байгаль цаг уураас үүдэлтэй нөлөөллийг хэлнэ.
5. **Биологийн бохирдолтой (Хаг, сангас, ургамал...г.м) эсэх:** ТСҮХД-д сөрөг нөлөөт хүчин зүйлсийн тоонд бичил биетэн, төрөл бүрийн ургамал, амьтны нөлөөгөөр хаг ургах, шувууны сангас болох, шавьж үүрлэх зэргийг хэлнэ.
6. **Будаж балласан (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх:** ТСҮХД дээр хүний буруутай үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй тосон будаг болон химийн найрлага бүхий өнгийн будгаар будаж баллахыг хэлнэ.
7. **Булшны дараас чулуу газрын хөрсөнд дарагдсан эсэх:** Тухайн дурсгалт газарт оршиж байгаа дурсгалууд байгалийн хүчин зүйлээс хамаарч дараас чулуун газрын хөрсөнд дарагдсаныг хэлнэ.
8. **Буруу сэргээн засварлалт:** Дурсгалыг эрдэм шинжилгээний судалгаагүй буюу материал болон хийгдсэн арга технологийг тодорхойлолгүйгээр эсвэл бодит бус судалгаанд үндэслэн тохиромжгүй материал, түүхий эд ашиглан, технологийн болон хэлбэр загвар, дүр дүрслэлийн хувьд алдаатай, дахин сэргээн засах боломжгүй арга, түүхий эд материал, бодис хэрэглэгдэхүүн ашиглан хийгдсэн ажлыг буруу сэргээн засварлалт гэнэ.

9. **Газар тариаланд өртсөн эсэх:** Хөдөө аж ахуй зорилгоор их хэмжээний талбайд нэгдсэн зохион байгуулалттайгаар газар хагалж тариа тариалах үйл ажиллагааг хэлнэ.
10. **Дэлгэрэнгүй мэдээлэл:** Тухайн хэсэгт гэмтлийн мэдээлэл цуглуулж буй дурсгалт газар, дурсгалын гэмтлийн талаар болон гэмтэл, эрсдэл үүсэхэд нөлөөлж буй хүчин зүйлсийн талаар тодорхой бичнэ.
11. **Дурсгалт (олдворт) газраас элс шороо авсан эсэх:** Дурсгал тэр дундаа палеонтологийн олдворт газар, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар болон үйлдвэрлэлийн ул мөр хадгалсан газар, палеонтологийн олдворт газраас зөвшөөрөлгүй түгээмэл тархацтай ашигт малтмал болох элс, хайрга, чулуу, шороо олборлохыг хэлнэ.
12. **Жуулчны баазтай ойр эсэх:** Дурсгал түүний ойр орчимд жуулчны бааз байгуулан, аяллын маршрутдаа оруулсан тохиолдлыг хэлнэ.
13. **Зөөгдсөн эсэх:** Хөшөө дурсгал болон хадны зургийн дурсгал зөөгдөж өөр газар очсоныг хэлнэ.
14. **Объектын түймэрт өртсөн эсэх:** Хүний буруутай үйл ажиллагаа, галын эрсдэлийн төлөвлөгөө, стандарт дүрэм зөрчсөн, хайхрамжгүй байдал зэргээс шалтгаалж дурсгалт барилгад үүсэх гал түймрийг хэлнэ.
15. **Орон нутгийн чанартай замд өртсөн эсэх:** Дурсгалт газар дээгүүр, түүний ойр орчмоор шороон болон хатуу хучилттай авто зам дайран гарч дурсгалыг эвдэж сүйтгэснийг хэлнэ.
16. **Өгөршсөн эсэх:** Дурсгал биологийн хүчин зүйл болон нар, салхи, бороо ус зэргээс үүдэж өгөршсөнийг хэлнэ.
17. **Өөх, тос түрхсэн (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх:** Дурсгал дээр тахилга шүтлэгийн холбогдолтой хүний буруутай үйл ажиллагаанаас үүдсэн өөх тос түрхэж бохирдуулахыг хэлнэ.
18. **Сийлж сүйтгэсэн (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх:** Чулуун дурсгалууд дээр хүний буруутай үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй сийлж, сүйтгэхийг хэлнэ.
19. **Суурьшлын бүс газар олголтод өртсөн эсэх:** Хот, суурин газарт иргэн, хуулийн этгээдэд хууль, журмын хүрээнд, тодорхой төлөвлөгөөний дагуу олгосон газарт өртсөнийг хэлнэ.
20. **Сүүлийн 5 жилд тоногдсон тухай мэдээлэл:** Тухайн дурсгалыг хууль бусаар ашиг, хонжоо олох зорилгоор дурсгалын эх төрх, бүрэн бүтэн байдлыг алдагдуулан эвдэж сүйтгэн ухаж тоносныг хэлнэ.
21. **Ухагдсан, тоногдсон эсэх:** Хууль бусаар ашиг хонжоо хайх зорилгоор дурсгалыг ухаж, тоносныг хэлнэ.
22. **Хагарал, цууралттай эсэх:** Дурсгалд хүний буруутай үйл ажиллагаа болон байгалийн хүчин зүйлээс хамаарч тухайн дурсгал хагарч, цуурсныг хэлнэ.
23. **Хазайсан эсэх:** Тухайн дурсгал хүний буруутай үйл ажиллагаа болон байгалийн хүчин зүйлээс хамаарч хажуу тийш налж хазайсан, газарт унасан тохиолдлыг хэлнэ.
24. **Ховхорч унасан, зарим хэсэг нь алга болсон эсэх:** Дурсгалд хүний буруутай үйл ажиллагаа болон байгалийн хүчин зүйлээс үүдэлтэй ховхорч унасан, зарим хэсэг нь алга болсон тохиолдлыг хэлнэ.
25. **Хог хаясан эсэх:** ТСҮХД дээр болон түүний орчинд хүний буруутай үйл ажиллагаа, байгалийн хүчин зүйл үер усны нөлөөгөөр хог хаягдал хуримтлагдсаныг хэлнэ.

26. **Хэв хуулбар, дардас, 3D баримтжуулалт:** Тухайн дурсгалаас хадгалалт хамгаалалт, судалгааны зорилгоор холбогдох хууль, журмын хүрээнд тодорхой тоног төхөөрөмж ашиглан арга зүйн дагуу хэв хуулбар, дардас, 3D баримтжуулалт хийсэн тухай мэдээллийг хэлнэ.
27. **Эрдэсжилтэй (Хадан дээр шохойжилт үүссэн) эсэх:** ТСҮХД-ын төрөл зүйлээс чулуун дурсгалууд дээр эрдэсжилт шохойжилт үүссэн чулуу эрсдэлд орж хагарч хугарсан тохиолдлыг хэлнэ.
28. **Эх төрх байдлыг алдагдуулсан эсэх:** Тухайн дурсгал хүний буруутай үйл ажиллагаа болон байгалийн хүчин зүйлээс хамаарч гадаад зохион байгуулалт, эх төрх, бүрэн бүтэн байдал алдагдахыг хэлнэ.

Гурав. МАЯГТЫГ БӨГЛӨХ АРГАЧЛАЛ:

1. Чулуун зэвсэг, үйлдвэрлэлийн ул мөр бүхий дурсгалт газар: Нэн эртний тодорхой цаг үед аж төрж байсныг гэрчлэх чулуун зэвсэг, түүнийг үйлдэж байсан чулууны үлдэц, галын ором, хоол хүнсний үлдэгдэл зэрэг хүний үйлдвэрлэл, суурьшлын ул мөр бүхий олдворт газрыг хэлнэ.

№	Гэмтлийн төрөл	Тайлбар
1.1	Дурсгалт газраас элс шороо авдаг эсэх:	Тухайн дурсгалт газраас элс шороо авах үйл ажиллагаа явагдаагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
1.2	Газар тариаланд өртсөн эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт газар тариалан эрхлэх үйл ажиллагаа явагдаагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
1.3	Орон нутгийн чанартай замд өртсөн эсэх:	Тухайн дурсгалт газар дээгүүр орон нутгийн чанартай зам дайрч гараагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин дурсгалт газраар зам ямар нэг хэмжээгээр дайрсан байвал өртсөн талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
1.4	Суурьшлын бүс, газар олголтод өртсөн эсэх:	Тухайн дурсгалт газар суурьшлын бүс, газар олголтод өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
1.5	Жуулчны баазтай ойр эсэх:	Тухайн дурсгалт газраас 5 км-ээс хол зайд Жуулчны бааз байвал “Гэмтэлгүй”, харин дурсгалт газартай 5-3 км зайд байвал “10% хүртэл”, 3-1 км байвал “10-50% хүртэл”, 1 км ээс дотор “50% дээш” гэсэн сонголтыг хийнэ.
1.6	Хог хаясан эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт ямар нэгэн хог хаяагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин хог хаягдсан бол хогийн хэмжээг нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.

2. Хадны зураг, тамга, тэмдэг, бичгийн дурсгал: Байгалийн хад чулууны гадаргуу дээр ямар нэгэн тусгай багажийн тусламжтайгаар эртний хүмүүсийн аж байдал, ан гөрөө, нүүдэл суудал, дайн тулаан, шүтлэг бишрэл зэргийг араатан, жигүүртэн, тэрэг, зэр зэвсэг, тамга тэмдэг, хүний нүүр, баг, үйл хөдлөл зэргээр төлөөлүүлэн харуулсан зураг болон түүхийн олон үед хамаарах сийлмэл болон зос, бэхэн зураг, тамга тэмдэг болон бичээсийг хамруулна.

№	Гэмтлийн төрөл	Тайлбар
2.1	Ховхорч унасан, зарим хэсэг нь алга болсон эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт ховхорч унасан, зарим хэсэг нь алга болсон тохиолдол байхгүй бол гэмтэлгүй буюу “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
2.2	Өгөршсөн эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт өгөршсөн тохиолдол байхгүй бол гэмтэлгүй буюу “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
2.3	Хагарал, цууралттай эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт хагарал, цуурал байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
2.4	Биологийн бохирдол (Хаг, сангас, ургамал...)	Тухайн дурсгалт газарт биологийн бохирдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
2.5	Эрдэсжилт (хадан дээр шохойжилт үүссэн):	Тухайн дурсгалт газарт эрдэсжилт байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
2.6	Өөх, тосны бохирдол (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт өөх, тосны бохирдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
2.7	Будаж балласан (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт будаж балласан тохиолдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
2.8	Сийлж сүйтгэсэн (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт сийлж сүйтгэсэн тохиолдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.

2.9	Зөөгдсөн эсэх:	Тухайн дурсгал Зөөгдөөгүй бол ☐ Үгүй, Харин зөөгдсөн байвал ☐ Тийм гэдгийг сонгож дэлгэрэнгүй мэдээлэл хэсэгт хэдэн онд хаашаа зөөгдсөн талаар бичнэ.
2.10	Алга болсон эсэх:	Тухайн дурсгал Алга болоогүй бол ☐ Үгүй, Харин Алга болсон байвал ☐ Тийм гэдгийг сонгож дэлгэрэнгүй мэдээлэл хэсэгт хэзээ яаж алга болсон талаар бичнэ.

3. Хөшөө дурсгал (Буган чулуу, хүн чулуу, гэрэлт хөшөө): Түүхэн тодорхой цаг үед зан үйл, шүтлэг бишрэл, түүхэн тэмдэглэлт үйл явдалд зориулан босгосон түүх, урлагийн үнэ цэнэ бүхий бүх төрлийн хөшөө дурсгал хамаарна.

№	Гэмтлийн төрөл	Тайлбар
3.1	Ховхорч унасан, зарим хэсэг нь алга болсон эсэх	Тухайн дурсгалд газарт ховхорч унасан, зарим хэсэг нь алга болсон тохиолдол байхгүй бол гэмтэлгүй буюу “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
3.2	Өгөршсөн эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт өгөршил байхгүй бол гэмтэлгүй буюу “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
3.3	Хагарал, цууралттай эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт хагарал, цуурал байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
3.4	Биологийн бохирдолтой (Хаг, сангас, ургамал...) эсэх	Тухайн дурсгалт газарт биологийн бохирдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
3.5	Эрдэсжилттэй (хадан дээр шохойжилт үүссэн) эсэх	Тухайн дурсгалт газарт эрдэсжилт байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
3.6	Хазайсан эсэх:	Тухайн дурсгал огт хазайгаагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин бага зэрэг хазайсан байвал “10% хүртэл”, хазайсан боловч газрын хөрсөн дээр унаагүй байвал “10-50% хүртэл”, газрын хөрсөн дээр хэвтээгээр унасан байвал “50% дээш” гэсэн үнэлгээг сонгоно.
3.7	Өөх, тосны бохирдол (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх	Тухайн дурсгалт газарт өөх, тосны бохирдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
3.8	Будаж балласан (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт будаж балласан тохиолдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.

3.9	Сийлж сүйтгэсэн (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх	Тухайн дурсгалт газарт сийлж сүйтгэсэн тохиолдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
3.10	Буруу сэргээн засварлалт хийсэн эсэх	Тухайн дурсгалыг сэргээн засварлаагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин дурсгалд ийм төрлийн үйл ажиллагаа хийсэн бол дурсгалын бүрэн бүтэн, эх төрхтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
3.11	Зөөгдсөн эсэх:	Тухайн дурсгал Зөөгдөөгүй бол ☐ Үгүй, Харин зөөгдсөн байвал ☐ Тийм гэдгийг сонгож дэлгэрэнгүй мэдээлэл хэсэгт хэдэн онд хаашаа зөөгдсөн талаар бичнэ.
3.12	Алга болсон эсэх:	Тухайн дурсгал Алга болоогүй бол ☐ Үгүй, Харин Алга болсон байвал ☐ Тийм гэдгийг сонгож дэлгэрэнгүй мэдээлэл хэсэгт хэзээ яаж алга болсон талаар бичнэ.

4. Булш оршуулга, тахил тайлгын дурсгал: Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс талийгаач болсон хүний бие цогцсыг тусгай зан үйлийн дагуу, мод, чулуу, шороогоор дарж (хадны оршуулга) үйлдсэн бүх төрлийн эртний булш хамаарна. Тахил тайлгын байгууламж нь оршуулгын ёслол, хойд насанд зориулж эсвэл байгаль дэлхийгээ аргадах зорилгоор зан үйл гүйцэтгэн хийж бүтээсэн тахилыг байгууламжууд, түүний бүрдэл хэсгүүд болох хашлага, зэл чулуу, овоо зэрэг хамаарна.

№	Гэмтлийн төрөл	Тайлбар
4.1	Аж ахуйн нөлөөлөлд өртсөн эсэх	Тухайн дурсгалт газар аж ахуйн нөлөөлөлд өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол нийт дурсгалын тоотой харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
4.2	Газар тариаланд өртсөн эсэх	Тухайн дурсгалт газар газар тариаланд өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
4.3	Ухагдсан, тоногдсон эсэх	Тухайн дурсгалт газарт тоногдсон дурсгал огт байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол нийт дурсгалын тоотой харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
4.4	Хог хаясан эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт ямар нэгэн хог хаяагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол хогийн хэмжээг нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
4.5	Булшны дараас чулуу газрын хөрсөнд дарагдсан эсэх	Булшны дараас чулуу газрын хөрсөнд ямар нэг байдлаар дарагдаагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм байдал үүссэн бол нийт дурсгалын тоотой харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.

4.6	Сүүлийн 5 жилд тоногдсон дурсгал	Тухайн дурсгалт газарт сүүлийн 5 жилд хууль бусаар тоногдсон булш оршуулгын дурсгалын талаарх дэлгэрэнгүй мэдээллийг хүснэгтийн VII-р баганад байрлах хэсэгт, цаг хугацаа, тоон дүн, хэзээ хэнээс мэдсэн эсэх, сум болон аймгийн хууль ёсны байгуулгад мэдээлсэн эсэх, шалгалт явуулсан эсэх зэргийг тодорхой тэмдэглэнэ.
-----	----------------------------------	---

5. Барилга, архитектурын дурсгал: Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс урт хугацаагаар суурьшин барьж байгуулсан эртний хот, хэрэм (суваг, шуудуу)-ийн үлдэгдэл болон барилга байшин, суварга, сүм хийдийн туурь, архитектурын дурсгал (сүм хийд, уран барилга, түүхийн дурсгалт байшин, баримал, хөшөө, сүрлэг чимэглэлийн дүрслэл г.м) зэрэг хамаарна.

№	Гэмтлийн төрөл	Тайлбар
5.1	Ховхорч унасан, зарим хэсэг нь алга болсон	Тухайн дурсгалд ховхорч унасан, зарим хэсэг нь алга болсон тохиолдол байхгүй бол гэмтэлгүй буюу “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт байгууламжийн тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.2	Өгөршсөн эсэх:	Тухайн дурсгалд өгөршсөн тохиолдол байхгүй бол гэмтэлгүй буюу “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт байгууламжийн тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.3	Хагарал, цууралттай эсэх:	Тухайн дурсгалд хагарал, цууралт огт ажиглагдахгүй байвал гэмтэлгүй буюу “Гэмтэлгүй”, харин дурсгалт газарт ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт дурсгалын тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.4	Биологийн бохирдол (Хаг, сангас г.м)-тай эсэх:	Тухайн дурсгалд биологийн бохирдол огт ажиглагдахгүй байвал гэмтэлгүй буюу “Гэмтэлгүй”, харин ийм төрлийн гэмтэл тохиолдож байгаа бол нийт байгууламжийн тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.5	Аж ахуйн нөлөөлөлд өртсөн эсэх:	Тухайн дурсгалд аж ахуйн нөлөөлөлд өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол байгууламжийн бүрэн бүтэн байдалтай нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.6	Буруу сэргээн засварлалт хийсэн эсэх:	Тухайн дурсгалыг сэргээн засварлаагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин дурсгалд ийм төрлийн үйл ажиллагаа хийсэн бол дурсгалын бүрэн бүтэн, эх төрхтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.7	Газар тариаланд өртсөн эсэх:	Тухайн дурсгалт газар тариаланд өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол байгууламжийн тоо хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.

5.8	Объектын гал түймэрт өртсөн эсэх:	Тухайн дурсгал объектын түймэрт өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм тохиолдол байгаа бол нийт байгууламжийн тоо, хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.9	Эх төрх байдлыг алдагдуулсан эсэх:	Тухайн дурсгал эх төрх байдлыг алдагдуулаагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм тохиолдол байгаа бол нийт дурсгалын бүрэн бүтэн, эх төрхтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.10	Будаж балласан (Хүний үйл ажиллагаа) эсэх	Тухайн дурсгалыг будаж балласан тохиолдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол дурсгалын бүрэн бүтэн, эх төрхтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
5.11	Сийлж сүйтгэсэн (Хүний үйл ажиллагаа)	Тухайн дурсгалд сийлж сүйтгэсэн тохиолдол байхгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол дурсгалын бүрэн бүтэн, эх төрхтэй харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.

6. Палеонтологийн олдворт газар: Палеонтологийн олдворт газрыг түүхэн хөгжлийн он дарааллаар, хронометрийн аргаар эртний үеэс хожуу үе рүү шатлан ангилж судалдаг. Хроностратиграф (аливаа хурдас чулуулгийг нас, тэдгээрийн цаг хугацааны харьцааг судалдаг стратиграфийн салбар) -ийн аргаар геологийн цаг хугацааг Эон, Эрин, Галав, Галчин, Зуун, Хрон гэсэн нэгжүүдэд хувааж олдворт газруудыг энэхүү аргаар системчлэн ангилдаг байна.

№	Гэмтлийн төрөл	Тайлбар
6.1	Аж ахуйн нөлөөлөлд өртсөн эсэх:	Тухайн олдворт газар аж ахуйн нөлөөлөлд өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол нийт олдворт газрын хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
6.2	Газар тариаланд өртсөн эсэх:	Тухайн олдворт газарт газар тариалан эрхлэх үйл ажиллагаа явагдаагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаа явагдсан бол нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
6.3	Орон нутгийн чанартай замд өртсөн эсэх:	Тухайн олдворт газар дээр орон нутгийн чанартай зам дайрч гараагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаанд өртсөн бол нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
6.4	Суурьшлын бүс, газар олголтод өртсөн эсэх:	Тухайн олдворт газарт суурьшлын бүс, газар олголтод өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин ийм үйл ажиллагаанд өртсөн бол нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
6.5	Жуулчны баазтай ойр эсэх:	Тухайн дурсгалт газраас 5 км ээс хол зайд Жуулчны бааз байвал “Гэмтэлгүй”, харин дурсгалт газартай 5-3 км зайд байвал “10% хүртэл”, 3-1 км байвал “10-50% хүртэл”, 1 км ээс дотор “50% дээш” гэсэн сонголтыг хийнэ.

6.6	Хог хаясан эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт ямар нэгэн хог хаяагүй бол “Гэмтэлгүй”, харин хог хаягдсан бол хогийн хэмжээг нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.
7.7	Байгалийн өгөршил, элэгдэлтэд өртсөн эсэх:	Тухайн дурсгалт газарт Байгалийн өгөршил, элэгдэлтэд өртөөгүй бол “Гэмтэлгүй”, харин Байгалийн өгөршил, элэгдэлтэд өртсөн бол нийт талбайн хэмжээтэй нь харьцуулан “10% хүртэл”, “10-50% хүртэл”, “50% дээш” сонголтуудаас тохирохыг сонгоно.

Гэмтлийн мэдээллийн тоон дүнг нэгтгэх, үнэлэх аргачлал: Гэмтлийн мэдээллийн асуулга тус бүр дээр тэмдэглэгдсэн сонголтыг нэгтгэх байдлаар үнэлгээг хийнэ. Тухайлбал гэмтлийн мэдээллийн

Гэмтэлгүй бол 0 оноо,

10 хүртэл хувийн 1 сонголт 1 оноо,

10-50 хүртэл хувийн 1 сонголт 2 оноо,

50% дээш хувийн 1 сонголт 3 онооны сонголт тус бүрийн нийлбэрээр тухайн дурсгалын гэмтлийн мэдээллийг 4 сонголтоор үнэлнэ. Жишээ нь 10% хүртэл багана дээр 4 сонголт хийгдсэн бол 1 тус бүрээр тоолж нэгдсэн дүнгийн хэсэгт 4, 10-50% хүртэл багана дээр 4 сонголт хийгдсэн бол 1 сонголтыг 2 гэж тоолж нэгдсэн дүнгийн хэсэгт 8, 50% дээш багана дээр 4 сонголт хийгдсэн бол 1 сонголтыг 3 гэж тоолж нэгдсэн дүнгийн хэсэгт 12 гэх мэт нэгтгэж төрөл тус бүрийн гэмтэлийн мэдээллийн доор байгаа онооны үнэлгээнээс (□ 0-4 Сайн; □ 5-9 Дунд; □ 10-14 Муу; □ 15-18 Маш муу) сонголт хийж үнэлгээг гаргана.

-ооо-